Тања З. Милосављевић[1]
Институт за српски језик САНУ Београд[2]
УДК 811.163.41`282.3`373
https://doi.org/10.46630/ish.12.2026.18

ЛЕКОВИТО БИЉЕ У ПРИЗРЕНСКО-ТИМОЧКОЈ ЛИНГВОКУЛТУРИ

(на примеру лексикографског описа лингвокултуреме *ајдучка трава*)

Полазећи од актуелне лингвистичке парадигме, антропоцентризма, и у оквиру ње оформљених нових дисциплина – когнитивистике и лингвокултурологије, у раду ћемо покушати да одговоримо на питање да ли је и у којој мери дијалекатска лексика поуздан извор реконструисања традиционалне културе народа. Наша досадашња истраживања потврђују тезу да су дијалекатски речници енциклопедије материјалне и духовне културе и релевантни документи искуства, вредносних оријентира, погледа на свет и менталитета носилаца говора. Посредством конкретних примера преузетих из лексикона призренско-тимочких говора српског језика, испитаћемо лингвокултурну маркираност лексема са интегралним значењем „лековита трава", које семантичким компонентама ʾсвојствоʼ и ʾпримена' одражавају специфичности поимања стварности, наивног сазнања, народног веровања и духовне традиције југоисточне српске говорне заједнице и одредити њихов лингвокултурни статус. Пратећи тенденције савремене словенске дијалектолошке теорије и праксе, даћемо основне смернице модела интерпретације лековитог биља и покушати да један од репрезентативних фитонима у призренско-тимочкој лингвокултури – *ајдучка трава* представимо као јединицу дијалекатског лингвокултуролошког речника. Циљ истраживања је утврђивање степена културне конотираности овог фрагмента дијалекатске слике света и тумачење његових елемената као кодова традиционалне духовне културе призренско-тимочке језичке личности.

Кључне речи: призренско-тимочки говори, лингвокултурологија, концепт лековито биље, хајдучка трава.

1. *Фитонимска слика света*. Полазећи од антропоцентристичког приступа, актуелног у лингвистици последњих деценија, начелно ћемо представити фрагмент дијалекатске слике света који припада концептосфери духовне традиционалне културе – фитоминску слику света, и то слој који се односи на концепт лековито биље и у оквиру датог концепта предложити микроконцепцију лексикографског описа лингвокултуреме *ајдучка трава*. Термин фитонимска слика света, као део националне језичке слике света,

[1] tanja77nis@gmail.com

[2] Овај рад финансирало је Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије према Уговору број 451-03-66/2024-03/200174 који је склопљен са Институтом за српски језик САНУ.

описује укупност представа, знања, вредности о биљном свету и етнокултурне информације садржане у називима биљака и фитонимским метафорама, одражавајући особености поимања стварности и културне традиције народа (Ягумова, 2008; Гафиятова, 2010; Николаевич, 2016; Кипнес, 2019; Колесина, Склярова, 2021).

2. *Фитонимски (биљни код) традиционалне културе*. Комплекс елемената који обједињују народну фитонимску лексику, фолклорне и дијалекатске текстове о биљкама и њихову употребу у обредима и народној медицини у науци је означен термином *биљни код традиционалне културе*. Лечење биљем је универзални облик лечења у народној медицини свих народа кроз историју, а улога биљака одређена је присуством јединственог биљног кода у свакој култури, јер су саставни део материјалног и духовног традиционалног живота, што оправдава појачано научно интересовање за овај фрагмент стварности последњих деценија, посебно у интердисциплинарним областима, каква су лексичко-семантичка, когнитивно-ономасиолошка, етнолингвистичка, лингвокултуролошка истраживања и лексикографска описивања (Колосова, 2003, 2012, Knežević, 2004; Норманская, 2006; Чајкановић, 2009; Tasić, 2012; Абукаева, Глизерина, Рубцова, 2013; Раденкович, 2014; Аллафи, Тугушева, 2014; Ермакова, 2014; Макаријоска, 2014; Яковлева, 2015; Романенко, 2016; Омашева, 2017; Розина, 2020; Козлова, 2020; Aleksandrović, Prtljaga, Đorđev, 2021; Уразметова, Рябцова, 2023; Веретенникова, 2024).

3. *Лингвистичка истраживања биљног кода*. Значај овог сегмента стварности у традиционалној култури словенских народа потврђује прва књига зборника *Кодови словенских култура* (1996) посвећена управо биљкама, као и низ зборника о биљкама у контексту словенске и српске етнологије, фолклористике и етнолингвистике: *Биље у традиционалној култури Срба: приручник фолклорне ботанике* (2013, 2014), *Гора љиљанова (биљни свет у традиционалној култури Срба)* (2016), *Гора божурова (биљни свет у традиционалној култури Словена)* (2017), *Гора калинова (биљни свет у традиционалној култури Словена)* (2019). Радови у наведеним зборницима, претежно етнолингвистички оријентисани, као и досадашња компаративна, етимолошка, историјскојезичка, фразеолошка, лингвокултуролошка испитивања показују да фитонимске јединице одражавају културно, историјско, географско, друштвено и свакодневно искуство говорника једног језика или дијалекта (Лома, 1996; Бјелетић, 1996; Раденковић, 1996; Сикимић, 2014, 2016; Мршевић-Радовић, 2016; Карановић, Дражић, 2016; Ћирковић, 2017; Штасни, 2016, 2019).

Крајем прошлог века домаћа дијалектологија ослањала се на структурно-семантички опис фитонимске лексике и терминологије: *Ратарска и*

повртарска терминологија Шајкашке (Драгин 1991), *Фитонимија југозападне Бачке (коровска флора)* (Шпис Ћулум, 1995), *Јужноморавска повртарска лексика* (Марковић, 1997). Дијалектологија XXI века усмерена је на проучавање народних говора као одраза народне културе, тј. културе свакодневног живота и традиционалне (фолклорне) културе (А. Плотњикова), и као одраза културних дијалеката (Н. Толстој) са етнолингвистичког становишта, као и на проучавање дијалекатске језичке слике света и израду дијалекатских речника лингвокултуролошког типа – у оквиру дијалекатске лингвокултурологије, где концептосфера ФЛОРА има статус лингвокултурног феномена и високо је рангирана у систему ентитета традиционалне духовне културе, о чему сведоче истраживања спроведена на дијалекатској грађи (Коновалова, 2000; Арянова, 2006; Сикимић, 2014; Горофянюк, 2017; Николова, 2019, 2020; Ратковић, 2021, 2022).

4. *Етнолингвистички / лингвокултуролошки речници фитонима*. Као носиоци културних информација и значајни елементи народне културне традиције, фитоними су обавезан инвентар словенских етнолингвистичких речника (в. *Славянские древности. Этнолингвистический словарь*; *Словенска митологија. Енциклопедијски речник*), али и грађа специјализованих, тематских националних и регионалних лексикона етнолингвистичке и лингвокултуролошке оријентације (в. *Słownik stereotypów i symboli ludowych*, t. 2 Rośliny, z. 4 Zioła; *Словарь народных названий растений Урала*; *Словарь фитонимов Среднего Приобья*; *Проект этнолингвистического словаря „Мир, отраженный в народных названиях растений”*). Изузетан резултат у овом домену представља други том *Речника стереотипа и симбола* Ј. Бармињског посвећен биљкама, где су систематизоване информације о њиховом именовању, симболици и практичној примени, допуњене антрополошко-културолошким значењима описаних биљака. Лексикографске одреднице реконструишу језичку слику житарица, поврћа, зачина и индустријског биља, цвећа, лековитог биља, воћака и четинара, листопадног дрвећа, жбуња и полужбуња, с фокусом на њихову симболику и стереотипне представе у пољској традиционалној култури. Опис речничке јединице садржи народне називе и податаке о врсти, пореклу, изгледу и својствима, локацијама на којима расту, о практичној, магијској и лековитој употреби биљака, засноване на језичком материјалу из различитих извора – стандардних, дијалекатских, етимолошких и фразеолошких речника, лингвистичких атласа, фолклорних текстова, етнографских записа (Jaros, 2021: 174).

Посебан допринос развоју дијалекатске лексикографије у Русији представља рад томске дијалекатске лингвокултуролошке школе[3], у чијем је ок-

[3] Руски центар дијалекатске лингвокултуролошке лексикографије је тзв. Томска дијалектолошка школа, где се 1991. појавила идеја о изради дијалекатских речника културолошке усмерености. Основе дијалекатске лексикографије поставила је током 90-их година О. И. Бли-

риљу, између осталог, објављен тротомни *Словарь фитонимов Среднего Приобья* (Арянова, 2006) и разрађен пројекат етнолингвистичког речника *Мир, отраженный в народных названиях растений* (Розина, 2020). Томски дијалекатски лингвокултуролошки речници, поред мноштва дијалекатских варијанти назива биљака, њихових семантизација, етнолигвистичких података који илуструју богат слој традиционалне културе сагледан кроз призму флоре, садрже и лингвокултуролошки, односно етнолингвистички коментар, који постаје један од најважнијих параметара речника који описује међуоднос језика и културе (Розина, 2020: 39). Ова компонента речничког чланка открива додатна културна значења акумулирана у семантици метафоричких фитонима и карактерише културну позадину са којом биљни свет ступа у интеракцију, осветљавајући биљни код у свим аспектима стварности, митологије и фолклора. Термин *лингвокултуролошки коментар* у лексикографију уводи Т. Б. Банкова (1998), сматрајући да је усредсређивање на културну компоненту у семантици речи, њено детаљно приказивање, а затим интерпретација стварног функционисања лексеме у комуникативном акту – примарни задатак речника који представља конкретну лингвокултуру (Банкова, 2018: 78).

Значајан подстрек нашој теми и расветљавању овог сегмента призренско-тимочке лингвокултуре налазимо у идеји Б. Сикимић о антрополошко-лингвистичком речнику лековитог биља Књажевца и околине (Сикимић, 2014).

5. *Лековито биље у призренско-тимочкој лингвокултури.* Терминологија лековитих биљака језички је израз когнитивних активности човека јер садржи концептуалне информације – који део људског знања о биљци је уграђен у њен назив и које карактеристике чине основу номинације.[4] Систем мотивационих ознака фитонима одражава друштвене ставове према одређеној биљној врсти, повезујући их са когнитивним ознакама учитаним у следеће кодове: визуелни код (облик, боја, величина, морфологија): *дволиста чемерика, жлти равньц, жута рада, бела рада, подбел, зељис-биље, млеч, подбел, црни глог, враниловка*; густаторни код: *медуника, нељута чемерика*; ароматични код: *цревмуж, цремуж, чубрица*; просторни код: *див цоцан, морач, подубица*; астрономски код: *месечњак, месечина*; соматски код: *сукрвич-*

нова у својим радовима, истичући предности речничког представљања народне културе и значај лингвокултуролошких речника различитих жанрова за истраживања материјалне и духовне културе неке говорне заједнице. По њеном мишљењу, дијалекатски лингвокултуролошки речник треба да садржи максималну количину материјала, да представља различите сфере народне културе, да тумачење насловне речи – речи-концепта комбинује језичке и енциклопедијске аспекте њене семантизације. Ове формулације спроведене су у речнику *Словарь образных слов и выражений народного говора* из 1997, а касније разрађене и методолошки унапређене у предлогу структуре лингвокултуролошког речника и речнику сибирских фигуративних речи (Блинова, 2010, 2014).

[4] „Веровања о дрвећу и биљкама припадају најширем комплексу културе" (Штасни, 2016: 122).

на трава, срчанац, срчаник, копитњак; фитонимски: *подубица*; зоонимски код: *влча јаблка, коњсћи босиљак*, *коњсћи здравац, мишићина, мишја опаш, мишјакиња, мачкољуб, матичњак, маточина*; антропоморфни код: *ајдучка трава, ајдучица, дедини груди, мајчина душица, бабина душица, мајчина трава, бабина трава, душиче, овчарсћи босиљак, овчарска душићина*; емоционални код (осећања, оцена): *страшљивка, страшничје, бесник*; религиозно/митолошком код: *богородичина трава, свети-јованова трава, ивањско цвеће, кантаријон, кантарија, расковник, пелин, пелен, пелинчьк, селен, велигденче, рашчин.* Културалне ознаке засноване на практичном искуству фиксиране су у здравствено-медицинском коду: *здравац, грозничавка, трава за грозницу, трава од змије, трава од крва, трава от посека, трава од живци, трава од прободи, трава од стра, трава од уроци, чај за грло, лишавац, повратић, жлтеница*, док митолошко-магијском коду припадају елементи који референцирају на љубав: *копнеж, обртен, обртен-омилтен*[5]. Асоцијативни ниво попуњавају метафоре: *мртвакос, растављач, растављче, растављче, смькнеж, смьцањка/смьцаљка, добродовка, тодовка/отодовка, стежа, равуника*.

Категоријални знак ’лековито биље’ језгрена је концептуална ознака, у овим говорима вербализована лексемом *трáва/трáве,* чешће *трáвка/трáвке*, које у парадигматској структури концепта имају статус хиперонима: *Да набéрем свекојáке трáве; Свé бéре нúке трáвке* (Пр); *Знáм, мáјћа ми бéреше свáкакве лековúте трáвће* (Л); *Свé знáје које трáвке за штó мóгу да помóгну, сáмо гу питај; Тýри óблогу од трáвке на тúја óток да сплáсне; Одúл по дóктури да се излекýје, ал га излекувáл Тóдор Рисúмкин с неквé трáвке* (ЦТ); *Берém ја од цвáкакве трáвке, лекóвне, и за љýди и за сточúцу* (J); *Бáба берé нéке трáвке за лéк* (Н). Траве које се користе у народној медицини карактеришу се као *лековúте, лекóвне*: *Берé некаквý горчúву трáву, али велú да је лековúта кат се свáри* (Л); *Тój ти је млóго лекóвна травá, за свáки бóлес.* (Л).

Лековито биље сакупља се у одређено време, када су, по веровању, његова лековита својства најинтензивнија, и то око Ђурђевдана и Јовандана (СМЕР: 174, 219; СМР: 130; 158–159; Раденковић, 2015: 39).[6] Верски

[5] Биљке *копнеж* (Aristolochia clematitis) и *обртен* (Teucrium chamaedrys) у народним веровањима југоисточне Србије имају магичну моћ повезану са љубавном симболиком. Углавном су их брале девојке на Ђурђевдан с намером да придобију наклоност младића који им се допада, да побуде у њима чежњу и љубавну патњу, односно да их „преокрену на љубав” (Младеновић Мирац, 2016: 83). Како би покренуле осећања и усмериле ток љубави у жељеном правцу, девојке су ове биљке брале уочи празника (Ђурђевдана, Јовандана), стављале их под јастук, плеле у венчиће, стављале у воду за умивање или близу прага куће вољене особе.

[6] „Код Јужних Словена Ђурђевдан је први у низу празника на које се практиковало сакупљање лековитих трава и осталих корисних биљака, којима су приписивана магијска својства; те траве су чували ради лечења, њима су хранили стоку, украшавали куће и све домаће грађевина с апотропејским циљевима” (СМЕР: 174).

празник Свети Јован летњи у народу је познат и као Биљобер: *На Свети Јова́н Биљобе́р и́демо по по́ље да бере́мо лековите́ тра́вће, па ји навр́жемо на врзо́љће, и обе́симо пот шу́пу да се су́ше* (Л). Као један од најважнијих момената ђурђевданског комплекса је обредно сакупљање биљака које се традиционално изводи на Ђурђевдан пре свитања. Према етнографским описима цвеће и растиње се брало најчешће на Биљани петак, петак пред Ђурђевдан јер, по веровању, многе биљке ноћу уочи овога дана стичу лековитост (Раденковић, 2015: 39). У лесковачком крају, девојке и младе жене су брале биље на Ђурђевски четвртак јер се сматрало да су тада убране биљке најлековитије (Раденковић, 2015: 39). Осим ритуалног брања у циљу здравља и напретка људи и стоке, сакупљање лековитих трава и лечење њима занимање је травара, веома популарних у традиционалном друштву: *При́чају за некаквó́г трава́ра и[з] Сврљи́г да мо́же сва́ку бо́лес да излéчи с тра́вће* (Л), *Ти́ја трава́р је мло́го љу́ђи курталисáл од ра́зне бо́љће* (Л); *За све́ и́ма ле́к, са́мо тре́бе да потума́раш по до́ктури, али и по траварú који́ зна́ју ко́ја тра́ва от какво́ ле́чи, па и по ба́бе које́ зна́ју да ба́ју* (Л). Примери из говора сликовито илуструју позитиван однос према традиционалним методама лечења и веровање у исцелитељску и магијску моћ биљака, међу којима је најфреквентнија *жута трава* којом се у Призрену именује „лековита трава чији су корен и цвет жути и користе се за исхрану стоке, и као лек против жутице" (Пр), у Јабланици реферише на кантарион (*Ко́рисна је та́ј жу́та трава́ за све́ бо́љке; Смьца́ька гу ви́камо онуј жу́ту тра́ву, она́ е од цве́, смьца́ кьква́ би́ло ра́не* Ј), у неким говорима на хајдучку траву.

6. *Хајдучка трава – лингвокултуролошки лексикографски опис*. Хајдучка трава регистрована је у свим призренско-тимочким речницима под називом *ајду́чка тра́ва/трава́*, али се јавља и под другим именима, што је индикатор разноврсног народног перцептивног и искуственог сазнања у вези са овом биљком, што је сврстава у ред културно маркираних лексема. У потенцијалном лингвокултуролошком речнику фитонима, јединица *хајдучка трава* могла би се описати по следећем структурном моделу:

Насловна реч
варијанте ©
латински назив ●
етимологија○
семантичка дефиниција ■
илустрација ▲
енциклопедијски коментар >
лингвокултуролошки опис *
експресивна / симболичка вредност ±
асоцијативност ~
експресивна / симболичка вредност ±

Насловна реч је општепознати назив биљке на испитиваном терену, испод којег се наводе све забележене народне номинативне варијанте и латински назив. Лингвистичке информације обухватају и етимолошку белешку и семантичку дефиницију, изведену на основу значењских одређења у дијалекатским речницима. Интерпретативну зону чине илустрације, преузете из речника којима се потврђује функционална вредност наведених фитонима у народним говорима; енциклопедијски коментар, где се наводе научне чињенице о изгледу, својствима и распрострањености биљке, као и подаци о њеној употреби у народној медицини; лингвокултуролошки опис који садржи коментар о особеностима народног поимања фитонима, метафоричким и културно конотираним значења (специфичне карактеристике, лековита и магијска дејства биљке, прототипичне ситуације коришћења). Асоцијативност се успоставља на основу практичног искуства и стереотипних представа које говорници формирају у вези са реалијом, и реконструишу се, заједно са експресивном и симболичком вредношћу, у складу са чињеницама из речничке, фолклорне и етнографске грађе.

ајдýчка трáва / ајдýчка травá

© ајдýчћи мéлен, ајдýчица, бéли рáван, жýти рáван, равньць, равнéж, равунúка/раунúка, равунúка травá, бéла равунúка, жýта равунúка, трáва од посéка, месéчњак/мéсечњак, бéли месéчњак, жлтти месéчњак, месéчина, јáлова мéсечина, мéсечњаче, стоженúк, столúсник, жýта трáва, горчúва трáва, мúшја óпаш, мúшји рéп, мишћéина.

● Achillea millefolium, Achillea Clypealata

○ Латински назив за хајдучку траву има двоструку мотивацију. Прва реч у називу потиче од мита о старогрчком херојy Ахилу који је ову биљку користио за зарастање рана и спречавање крварења својих војника. Други део имена мотивисан је изгледом биљке и односи се на њене перасте, ситно раздељене листове (лат. *millefolium* „хиљаду листова”). Етимологија народног назива доводи се у везу са хајдуцима, који су овом биљком у планинама видали ране.

■ „бот. вишегодишња коровска зељаста биљка из фам. Compositae, бела хајдучка трава Achillea Millefolium, жута хајдучка трава Achillea Clypealata, месечина, равуника, стоженик.”

▲ *Úма једнá трáва којá се зовé ајдýчка трава, и прúчају да су с њý ајдýци лечúли ране* (Л); *Од кáшљицу помага ајдýчка трава* (Бучум); *Свáри му ајдýч’ку трáву и дáј му да пúје* (Пр); *Па да ми свáриш од онýј горчљúву ајдýчку трáву да пием* (ЦТ); *Мúша óпаш или ајдýчка травá, с њý су ајдýци лечúли рáне; Мúшју óпаш тýрамо на рáну, ка овцá црвјóше, а ајдýчка травá је дрýго; Нúскуту ајдýчку трáву зовéмо мúшји рéп; Ајдýчка травá, зовéмо у мишћéина; Мúша óпаш, бéл цвéт и сúтни лúстове, за от-кáшљицу* (Пи); *Горчú ко трáва месéчњак; Берéмо за чáј и бéли и жлтти месечњак; Жльти месéчњак је за мушкáрци, а бéли*

за же́не (Л); *Же́не отидо́ше да бе́рев ме́сечњак за под гру́ди* (ЈС); *Месе́чњак или жу́та ајду́чка трава́ је ни́ска, а бе́ла је висока́, и́мају и́сто и́ме; Ра́ван је лекови́т, и́ма жлт цве́т голе́м и расте́ по сте́не; Од равње́ц ва́римо ча́ј за апети́т; Го́ре у каме́њакат расте́ равне́ж, па си набра́; Равне́ж или месе́чњак, и́сто је; Равуни́ка трава́ расте́ са́мо у ка́мен* (Пи); *Деда-е увек пил чај од равунику; По Чемерник расту бела и жута равуника, жута-е полековна* (ЦТ); *Сас бе́ли ра́ван ле́чимо и ра́не* (ЈС); *Исе́кло л'и ти се де́те? Ту́ри му једње́к тра́ву од посе́ка* (П); *И́ма гу у на́ш крушка́рник она́ј жу́та тра́ва от поцечо́тине* (Ј); *Бере́ некаквý горчи́ву тра́ву, али вели́ да је лекови́та кат се сва́ри* (Л).

> Хајдучка трава, Achillea millefolium, вишегодишња је зељаста биљка из породице *Asteraceae* (главочика), рода *Achillea*, висине од 20 до 80 цм, са малим перасто распоређеним листовима и белим, жућкастим или светлоружичастим цветовима сакупљеним у штитасте цвасти. Цвета током лета. Има јак ароматичан мирис и горак укус. Распрострањена је од низије до планинских предела (до 1800 м), расте на ливадама, пашњацима, поред путева и шума. Садржи етерична уља, танин, флавоноиде, алкалоиде, витамин К. Има широк спектар примене, делује противупално, антисептично (дезинфикује ране), адстрингентно (скупља ткиво, смањује крварење), антиспазмодично (опушта грчеве), дигестивно (стимулише варење, апетит), хемостатско (зауставља крварење), диуретичко (поспешује излучивање мокраће), регулише менструални циклус. Користи се за испирање рана, као мелем за зарастање посекотина, огреботина, у купкама за хемороиде и кожне болести, као облога за проширене вене и отоке; као чај, од листова и цветова, против проблема са варењем, надимањем, чиревима и менструалних болова; као сируп за јачање организма (Симоновић, 1959; Žikić, Tobić i dr., 2014).

Хајдучка трава заузима истакнуто место у српској народној медицини. Посебно велика лековита моћ приписује се биљкама сакупљеним у периоду између Успења Пресвете Богородице (28. август) и Рођења Пресвете Богородице (21. септембар), тј. у периоду Међудневице. Употребљава се за лечење многих болести, нарочито против туберкулозе (суве болести) и као мелем за ране. Помешана са мокраћом, зауставља крв, помешана са зејтином пије се против шкрофула (упале линфних жлезда код деце), помешана са ракијом пије се против грознице (уз бајалицу која се девет пута изговара). Користи се у случајевима опште слабости организма, стомачних тегоба, болова у грудима, зубобоље (Чајкановић, 2009: 109).

* Доминанта синонимског реда *ајдучка трава* и на призренско-тимочком лингвокултурном ареалу подржава легенду о настанку народног назива ове биљке: *И́ма једна́ трáва која́ се зове́ ајду́чка трава, и при́чају да су с њу́ ајду́ци лечи́ли ране*; *Ми́ша о́паш или ајду́чка трава́, с њу́ су ајду́ци лечи́ли ра́не*; *Сас бе́ли ра́ван ле́чимо и ра́не*. Културно-историјска информација садржана је у називу *ајдучица* и експлицирана у сложеном имену *ај-*

дучћи мелен, где други члан реферира на прототипичан начин на који су је хајдуци користили – као мелем за видање рана. Когнитивни знак ’рана’ примарно је концептуално обележје хајдучке траве у домену дејства, јер се она у свести носилаца говора прототипично везује за исцељивање посекотина, што се директно испољава у називима *трава од посека, трава од посечо́тине*: *Исе́кло л’и ти се де́те? Ту́ри му једньќ тра́ву од посе́ка*; *И́ма гу у на́ш крушка́рник она́ј жу́та тра́ва от поцечо́тине*. Према запису из Призрена лишће се истуца између два камена белутка, па се натопи у ракију и тако превија на посекотину (није препоручљиво да се за туцање употреби друга врста камена, вероватно зато што се мекше врсте камена круне и дробе, што може да изазове инфекцију). На ране се ставља и изгњечено зелено лишће пржено на зејтину и охлађено. У призренској култури лечења цвет хајдучке траве користи се као чај против болова у стомаку, прехладе, несанице и против болести зване *страшица*, за бољи апетит пије се незаслађен. Говорне секвенце из дијалекатских речника илуструју традицију конзумирања чаја од хајдучке траве на овом простору: *Сва́ри му ајду́ч’ку тра́ву и да́ј му да пи́је*; *Дедa-е увек пил чај од равунику,* при чему је посебно истакнута је њена делотворност у сузбијању респираторних инфекција, односно кашља: *Од ка́шљицу помага ајду́чка трава*; *Ми́шја о́паш, бе́л цве́т и си́тни ли́стове, за от-ка́шљицу*.

Једна од доминантних особина хајдучке траве је горак укус (*Па да ми сва́риш од ону́ј горчљи́ву ајду́чку тра́ву да пием; Бере́ некакву́ горчи́ву тра́ву, али вели́ да је лекови́та кат се сва́ри*), па је у имену *горка трава* учитана чулна спознаја реалије, која се когнитивно даље прерађује на нивоу стереотипног мишљења. Механизмом стереотипизације у језичкој свести говорника формирао се еталон горчине изражен поређењем *горчи́ ко тра́ва месе́чњак*, где је хајдучка трава компаратум и носилац експресивне фразеолошке семантике.

Народно веровање у лековита својства хајдучке траве, универзалност њене примене и моћ да поправна, исправи, смири и физичке и душевне тегобе језички се манифестује у метафоричким називима *бели раван, жути раван*, *равньц, равнеж, равуника/рауника, равуника трава, бела равуника, жута равуника*. Хајдучка трава се у народу поима као биљка која „равни” (< прасл. **ravьn*), тј. која успоставља равнотежу организма, која враћа биолошки и психолошки баланс и с обзиром на непосредно искуство и сазнање о њеном благотворном дејству и широкој примени дијалекатска језичка личност користи различите творбене механизме да истакне њен значај. Перцептивни когнитивни знак ’боја’ учествује у дистинкцији између беле (Achillea Millefolium) и жуте подврсте (Achillea Clypealata) хајдучке траве које се расту на овим просторима, а које се осим по објективним обележјима (боја, висина, станиште), разликују и по дејству. Карактеристична за подручју југоисточне Србије је жута хајдучка трава (*жута трава, жута равуника, жлти месечњак*), која углавном расте на

стеновитом тлу и за коју се сматра да је лековитија од беле (*По Чемерник расту бела и жута равуника, жута-е полековна*). Народ јој приписује изванредна лековита својства – обнавља снагу, даје енергију, подстиче апетит, јача тело, због чега је првенствено намењена мушкарцима (*Жльѝти месе́чњак је за мушка́рци, а бе́ли за же́не*). Бела хајдучка трава (*бе́ла равуни́ка, бе́ли месе́чњак, мишја опаш)* специјалну ефикасност остварује у традиционалном лечењу „женских" болести, а посебно је учинковита у третирању спољашњих рана и код људи и код стоке (*Сас бе́ли ра́ван ле́чимо и ра́не*).

Диференцијација према боји и намени испољава се у творбеним синонимима *месечњак/месечњак, бели месечњак, жлти месечњак, месечина, јалова месечина, ме́сечњаче,* чија се лингвокултурна компонента очитава у астрономском коду. Асоцијација са месецом заснива се на народном веровању у магично деловање месечине на лековитост биљака, што има потврду у научној чињеници да месечина утиче на активнији проток биљних сокова, а самим тим и на интензивирање лековитих супстанци. Наивна спознаја стварности конзервирана је у језику и традицији, како у народним именима за хајдучку траву, тако и у обичају брања лековитих трава током ноћи или пред свитање. Тумачење у кључу митолошког мишљења наводи на културно конотирана значења, посебно у вези са белом, односно јаловом месечином, која асоцира са женском плодношћу. Хајдучка трава се у етнофармацији користи као средство за регулисање месечног циклуса, што месец доводи у непосредну везу са женским принципом и сиболиком плодности, чиме је прожето и учешће жена у традиционалном сакупљању биља.

Метафоричка трансформација продуктивни је механизам креације именовања ове биљке у призренско-тимочким говорима. У зоонимском коду тумаче се фитонимске метафоре *мишја опаш, мишји реп, мишће́на*, где је објективни когнитивни знак 'облик' индикатор сличности између два ентитета на основу аналогије у природи – листови хајдучке траве, уски, дуги, перјасти, ситно усечени, изгледом подсећају на мишји реп. Изгледом биљке мотивисани су и називи *столисник* и *стоженик*, који фиксирају маркантне морфолошке одлике хајдучке траве – лист (мноштво листова) и цваст (конусасти облик). С обзиром на семиотички статус и значајну улогу у народној медицини, могуће је да је дијалектизам *стоженик* вербални репрезент концептуализације хајдучке траве као стожера, стуба народног биљног лечења.

> ~ хајдуци, рана, мелем, крв, жуто, бело, мушко, женско, лековитост, природа, плодност, здравље, снага, отпорност, храброст, заштита, очување живота
> ± еталон горчине; симбол здравља, обнове, плодности, рађања.

7. *Закључак*. Пратећи тенденције савремене словенске дијалектолошке теорије и праксе, назначили смо основне смернице модела интерпретације лековитог биља у призренско-тимочкој лингвокултури и покушали да, на примеру фитонима *ајдучка трава* представимо модел организације одред-

нице у дијалекатском лингвокултуролошком речнику. Идеаја о лингвокултуролошком опису културно маркираних фитонима и израда лингвокултуролошког речника има за циљ утврђивање степена културне конотираности овог фрамента дијалекатске слике света и идентификовање његових елемената као кодова традиционалне културе. На примеру лексикографског описа лингвокултуреме *ајдучка трава* у призренско-тимочким говорима показали смо једну од могућности лингвокултуролошке интерпретације концепта лековито биље као културно значајног фрагмента дијалекатске језичке слике света, који у великој мери одражава народно знање, колективно искуство и етнопсихологију носилаца говора. Перцептивна спознаја окружења и традиционални поглед на свет уграђени су у формалну и значењску структуру дијалекатских лексичких варијанти назива за описану биљку, којима су истакнута ботаничка обележја али и медицинска знања и веровања, обликована географским карактеристикама југоисточне Србије, животним искуством и културном традицијом призренско-тимочке језичке личности.

Литература

Абукаева, Глизерина, Рубцова, 2013. Л. Абукаева, Л. Глизерина, О. Рубцова. Семантическая характеристика названий лекарственных растений в разносистемных языках (на материале русского, латинского, марийского и немецкого языков). *Вестник Удмуртского университета. Серия «История и филология»*, 1/32, 2, 47–55. https://cyberleninka.ru/article/n/semanticheskaya-harakteristika-nazvaniy-lekarstvennyh-rasteniy-v-raznosistemnyh-yazykah-na-materiale-russkogo-latinskogo-mariyskogo-i [29. 5. 2025]

Ајдаџић, 1996. Д. Ајдаџић (ур), *Кодови словенских култура. Биљке*, 1. Београд: Клио.

Аллафи, Тугашева, 2014. Принципы номинации родовых названий лекарственных растений. *Историческая и социально-образовательная мысль*, 6, 6, 2. 41–45. https://cyberleninka.ru/article/n/printsipy-nominatsii-rodovyh-nazvaniy-lekarstvennyh-rasteniy [30. 5. 2025]

Арянова, 2006. В. Г. Арянова, *Словарь фитонимов Среднего Приобья*. Томск: Изд-во гос. пед. ун-та.

Банкова 2019. Т. Б. Банкова. Об особенностях толкования лексических единиц в диалектном лингвокультурологическом словаре. *Вопросы лексикографии*. № 16. Томск: Национальный исследовательский Томский государственный университет, 77–91.

Бјелетић, 1996: М. Бјелетић, Од девет брата крв (фитоними и термини сродства), у: *Кодови словенских култура*, књ. 1. Београд: Клио, 89–101.

Веретенникова, 2024. Ю. А. Веретенникова, Семантическое поле «растения» в русском языке. *Вестник науки,* 6 (75), 5, 542–550. https://cyberleninka.ru/article/n/semanticheskoe-pole-rasteniya-kak-obekt-izucheniya-v-russkom-yazyke [29. 5. 2025]

Гафиятова, 2010. Э. В. Гафиятова, Фитонимическая языковая картина мира (на материале татарского и английского языков). *Вестник ЧГПУ*, 4, 230–240. https://cyberleninka.ru/article/n/fitonimicheskaya-yazykovaya-kartina-mira-na-materiale-tatarskogo-i-angliyskogo-yazykov [29. 5. 2025]

Горофянюк, 2017. И. В. Горофянюк. Подольские названия растений в славянском контексте: этнолингвистический аспект. *Acta Linguistica Petropolitana. Труды института лингвистических исследований*. Санкт-Петербург: Федеральное государственное бюджетное учреждение науки «Институт лингвистических исследований РАН». https://cyberleninka.ru/article/n/podolskie-nazvaniya-rasteniy-v-slavyanskom-kontekste-etnolingvisticheskiy-aspekt [29.5. 2025]

Драгин, 1991. Г. Драгин, Ратарска и повртарска терминологија Шајкашке. Београд: *Српски дијалектолошки зборник*, 37, 623–708.

Ермакова, 2014. Т. Г. Ермакова, Номинации растений в русском и сербском языке (этнолингвистический аспект). *Вестник Сургутского государственного педагогического университета*, 5 (32), 193–197. https://cyberleninka.ru/article/n/nominatsii-rasteniy-v-russkom-i-serbskom-yazyke-etnolingvisticheskiy-aspekt [30.5. 2025]

Исаев, 2016. Ю. Н. Исаев, *Фитонимическая картина мира в разноструктурных языках*. Автореф. дисс, https://www.dissercat.com/content/fitonimicheskaya-kartina-mira-v-raznostrukturnykh-yazykakh [29. 5. 2022]

Карановић, 2014. З. Карановић (ур.), *Биље у традиционалној култури Срба: приручник фолклорне ботанике.* Књ. II. Нови Сад: Филозофски факултет.

Карановић, 2017. З. Карановић (ур.), *Гора божурова (биљни свет у традиционалној култури Словена)*. Београд: Удружење фолклориста Србије, Универзитетска библиотека „Светозар Марковић".

Карановић, 2019. З. Карановић (ур.), *Гора калинова (биљни свет у традиционалној култури Словена).* Београд, Vilnius: Удружење фолклориста Србије, Универзитетска библиотека „Светозар Марковић", Lietuvių kalbos instituto.

Карановић, Дражић, 2013. З. Карановић, Ј. Дражић (ур.), *Гора љиљанова (биљни свет у традиционалној култури Срба)*. Београд: Удружење фолклориста Србије, Универзитетска библиотека „Светозар Марковић".

Карановић, Јокић (2013). З. Карановић, Ј. Јокић (ур.), *Биље у традиционалној култури Срба: приручник фолклорне ботанике*. Нови Сад: Филозофски факултет.

Кипнес 2019. Л. В. Кипнес, *Символизация фитонимов в русской картине мира*. Автореф. дисс. http://elib.rshu.ru/files_books/pdf/rid_e8ca2a2befb5425991f712f23257e97f.pdf

Козлова, 2020. А. Козлова, Знания о растительном мире в языковой картине мира русского народа. *Slavica Iuvenum*, XXI. https://doi.org/10.15452/SLAVICAIUVENUM.XXI.10 [28. 5. 2025]

Колесина, Склярова, 2021. А. В. Колесина, Н. Г. Склярова. Фитонимическая картина мира как часть языковой картины мира, в: *Молодежный научный форум: сб. ст. по материалам CXV студ. междунар. науч.-практ. конф. (Москва, 08 февр. 2021 г.)*, 5 (115). Москва: Международный центр науки и образования, 73–75.

Колосова, 2009. В. Б. Колосова, *Лексика и символика славянской народной ботаники. Этнолингвистический аспект*. Москва: Индрик.

Коновалова, 2000. Н. И. Коновалова, *Словарь народных растений Урала*. Екатеринбург: Уральский гос. педагог. Университет.

Лома, 1996. А. Лома, Два словенска назива за црну тополу и Аполон као божански огањ, у: *Кодови словенских култура*, књ. 1. Београд: Клио, 23–30.

Макаријоска, 2014. Л. Макаријоска, *Лексиката на македонската традиционална култура*. Скопје.

Марковић, 1997. Ј. Марковић, *Јужноморавска повртарска лексика.* Ниш: Филозофски факултет.

Младеновић Мирац 2016. М. Младеновић Мирац. *Ђурђевдански обичаји из власотиначког краја и околине*. Власотинце.

Мршевић-Радовић, 2016. Д. Мршевић-Радовић, Мирише као ружа, у: *Теме језикословне у србистици кроз дијахронију и синхронију* (зборник у част Љиљани Суботић). Нови Сад: Филозофски факултет, 223–230.

Николова, 2019. Н. Николова, *Лечебната сила на билките от врачанския край в българската лингвокултура*. https://kartanavremeto-vratsa.org/story/1515/219 [1. 6. 2025]

Николова, 2020. Н. Николова, Лечебни растения в етнолингвистичния речник на българската народна медицина (Лингвокултурологичен анализ). Пловдив: *Славянски диалози*, Год. XVII, Кн 25, 45–56.

Омашева. 2017. Ж. М. Омашева, Названия лекарственных травянистых растений в русском и казахском языках: мотивационно-словообразовательный и лингвокультурный аспекты. Автореф. дисс. file:///C:/Users/Dell/Downloads/yyyyyyy_yyyyyyyyyyy_1.pdf [2. 6. 2025]

Раденковић 1996. Љ. Раденковић, Биљке у моделу света, у: *Кодови словенских култура*, књ. 1. Београд: Клио.

Раденкович 2014. Л. Раденкович, Чудотворные растения: некоторые славянские параллели. Калининград: *Слово.ру: Балтийский акцент*, 5, 1, 2014 37–48.

Ратковић, 2021. Д. Ратковић, Фитонимски пејоративни називи за човека у пиротском говору (лингвокултуролошки аспект). Vilnius: Slavistica Vilnensis, 66, 2, 109–124.

Ратковић, 2022. Д. Ратковић, Ботаничка лексика и терминологија лаудативног значења у именовању човека у пиротском говору. Београд: Фолклористика, 7, 1, 67–90.

Розина, 2020. А. С. Розина, Проект этнолингвистического словаря «Мир, отраженный в народных названиях растений». *Вестник Томского государственного университета*, 457, 34–45. file:///C:/Users/Dell/Downloads/proekt-etnolingvisticheskogo-slovarya-mir-otrazhennyy-v-narodnyh-nazvaniyah-rasteniy.pdf [2. 6. 2025]

Романенко, 2016. М. А. Романенко, Семантическое и деривационное пространство лексико-семантического поля «Лекарственные растения». https://elib.bsu.by/bitstream/123456789/162576/1/romanenko_Lang_practice_2016_vfinal.pdf [30. 5. 2022]

Сикимић, 2014: Б. Сикимић, Антрополошко-лингвистички речник лековитог биља: Књажевац и околина, у: *Биље у традиционалној култури Срба. Приручник фолклорне ботанике* II. Нови Сад: Филозофски факултет Универзитета у Новом Саду, 125–143.

Сикимић, 2016. Б. Сикимић. Дрво без корена: дендроними у српским и јужнословенским загонеткама, у: *Гора љиљанова (биљни свет у традиционалној култури Срба)*. Београд: Удружење фолклориста Србије, Универзитетска библиотека „Светозар Марковић", 81–94.

Симоновић, 1959: Д. Симоновић, *Ботанички речник имена биљака*. Београд: Издавачка установа САНУ.

Софрић 1990. П. Софрић. *Главније биље у народном веровању и предању код нас Срба*. Београд: БИГЗ, 1990.

Толстой 1995–2012. Н. И. Толстойю *Славянские древности. Этнолингвистический словарь.* 1–5. Москва: Международные отношенияю

Уразметова, Рябцова, 2023. А. В. Уразметова, Н. И. Рябцова, Символические фитофразеологизмы как результат репрезентации языковой картины мира. Russian Linguistic Bulletin, 9 (45) 1–13. file:///C:/Users/Dell/Downloads/simvolicheskie-fitofrazeologizmy-kak-rezultat-reprezentatsii-yazykovoy-kartiny-mira.pdf [22. 6. 2025]

Ћирковић, 2017. С. Ћирковић, Лековито биље као елемент традицијске културе у околини Књажевца, у: Гора божурова (биљни свет у традиционалној култури Словена). Београд: Удружење фолклориста Србије – Универзитетска библиотека „Светозар Марковић", 199–210.

Чајкановић, 2009. *Речник српских народних веровања о биљкама*. Београд: Учитељски факултет.

Шасни, 2016. Г. Штасни, Језичка слика света у српском „биљном" именослову, у: *Гора љиљанова (Биљни свет у традиционалној култури Срба)*. Београд: Удружење фолклориста Србије, Универзитетска „Светозар Марковић", 121–133.

Шпис-Ћулум, 1995. М. Шпис-Ћулум, *Фитонимија југозападне Бачке (коровска флора).* Београд: *Српски дијалектолошки зборник*, 41.

Ягумова, 2008. Н. Ш. Ягумова, *Фитонимическое пространство в языковой картине мира: словообразовательный и мотивационный аспекты: на материале английского и адыгейского языков*. Автореф. дисс. https://www.dissercat.com/content/fitonimicheskoe-prostranstvo-v-yazykovoi-kartine-mira-slovoobrazovatelnyi-i-motivatsionnyi-a [5. 9. 2025]

Яковлева, 2015. Г. П. Яковлева, *Большой энциклопедический словарь лекарственных растений*. Санкт-Петербург: СпецЛит.

Aleksandrović, Prtljaga, Đorđev, 2021. M. Aleksandrović, J. Prtljaga, I .Đorđev, Simbolika bilja u srpskoj i romskoj nematerijalnoj baštini. Beograd: *Research in Pedagogy*, 11, 1, 311–327.

Bartmiński, Niebrzegowska-Bartmińska, 2019. J. Bartmiński, S. Niebrzegowska-Bartmińska. *Słownik stereotypów i symboli ludowych*, t. 2 Rośliny, z. 4 Zioła. Lublin: Wydawnictwo UMCS.

Jaros, 2021. I. Jaros. *Słownik stereotypów i symboli ludowych*, t. 2. Rośliny, cz. 3. Kwiaty (ss. 295) i cz. 4. Zioła (ss. 494), koncepcja całości i redakcja Jerzy Bartmiński, z-ca redaktora Stanisława Niebrzegowska-Bartmińska, Wydawnictwo UMCS, Lublin 2019. *Papers in Linguistics*, *23*(1).

Knežević, 2004. S. Knežević, Lekovito bilje i vegetacija u narodnim shvatanjima. Zaječar: *Timočki medicinski glasnik*, 29, 1, 44–48.

Tasić, 2012. S. Tasić, Etnobotanika u zemljama Jugoistočne Evrope i zapadnog Balkana – tradicionalna upotreba autohtonih biljaka. Beograd: *Lekovite sirovine*, 32, 71–81.

Žikić, Tobić i dr., 2014. S. Žigić, G. Žikić, D. Tobić, Enciklopedija lekovitog bilja i pečuraka. Pirot: Pi-Press Books.

Извори

Бучум: Н. Богдановић, *Мали речник говора Бучума*. Београд: *Српски дијалектолошки зборник*, књ. 70/1. Београд: Институт за српски језик САНУ, 2023.

Ј: Р. Жугић. Речник говора јабланичког краја. *Српски дијалектолошки зборник,* књ. 52. Београд: Институт за српски језик, 2005.

Ј : М. Златановић, *Речник говора јужне Србије*. Врање: Врањске књиге, 2008.

Л: Љ. Ћирић. Речник говора Лужнице. *Српски дијалектолошки зборник,* књ. 65/2. Београд: Институт за српски језик САНУ, 2018.

Н: В. Јовановић, Речник села Каменице код Ниша. *Српски дијалектолошки зборник*, књ. 51. Београд: Институт за српски језик САНУ, 2004.

Пи: Д. Златковић, *Речник пиротског говора,* 1−2. Београд: Службени гласник, 2014.

Пр: Д. Чемерикић, *Збирка речи из Призрена*. http://www.prepis.org/

Т: Ј. Динић, Речник тимочког говора. *Српски дијалектолошки зборник*, књ. 34. Београд: Институт за српски језик САНУ, 1988.

Т: Ј. Динић, Речник тимочког говора (други додатак). *Српски дијалектолошки зборник*, књ. 38. Београд: Институт за српски језик САНУ, 1992.

Т: Љ. Рајковић Кожељац, *Речник тимочког говора*. Неготин: Књижевно издавачко друштво Лексика, 2014.

ЦТ: Р. Стојановић. Црнотравски речник. *Српски дијалектолошки зборник*, књ. 57. Београд: Институт за српски језик САНУ, 2010.

Tanja Z. Milosavljevic

MEDICINAL HERBS IN THE PRIZREN–TIMOK LINGUOCULTURE

Summary

Within the framework of the contemporary anthropocentric paradigm in linguistics, and the disciplines that have emerged from it—cognitive linguistics and linguoculturology—this paper addresses the question of whether, and to what extent, dialectal vocabulary constitutes a reliable source for the reconstruction of traditional culture. Previous research has demonstrated that dialectal dictionaries serve not only as repositories of lexical material but also as encyclopedias of material and spiritual culture, providing significant evidence of collective experience, systems of value, worldviews, and the mentality embedded in dialectal linguistic identity. Drawing on examples from the lexicon of the Prizren–Timok dialects of Serbian, the analysis focuses on the linguocultural markedness of lexemes with the integral meaning "medicinal herb." Through their semantic components—*properties* and *applications*—these lexemes reflect specific modes of conceptualizing reality, naïve knowledge, folk beliefs, and the spiritual traditions of the Southeastern Serbian speech community. The study further situates these items within a broader areal context in order to assess their linguocultural status. The overall objective is to determine the degree of cultural connotation present in this fragment of the dialectal worldview and to interpret its lexical units as semiotic codes of traditional culture. Using the example of the lexicographic description of the linguocultureme *ajdučka trava* in the Prizren–Timok dialects, we have demonstrated one of the possible linguoculturological interpretations of the concept **MEDICINAL PLANTS** as a culturally significant fragment of the dialectal linguistic worldview, which largely reflects folk knowledge, collective experience, and the ethnopsychology of the dialectal linguistic personality.

Keywords: Prizren–Timok dialects, linguoculturology, medicinal herbs.